

NADA BEZNADNIH

(Herbert Marcuse, *Jednodimenzionalni čovjek*)

Branko Lukšić

Napretkom tehnologije dolazimo do interesantnog fenomena suvremenog društva: društvena protuslovlja između pojedinca, klase, privatne osobe, obitelji, društva i države, na kojima se gradila filozofsko-sociološka analiza društvenih napetosti prošlog i početka ovog stoljeća, gube kritičku konotaciju i postaju puki opisni, operativni termini. Premda je još uvijek naglašena potreba za kvalitativnom promjenom društvenog života, tehnički napredak djeluje u smislu stvaranja sve jače unutar društvene kohezije, paralizuje kritičnosti i društva bez opozicije. Totalitarnost proizvodnog aparata se izražava kako u određivanju društveno potrebnih zvanja, vještina i poziva, tako i u determiniranju individualnih potreba i aspiracija. Proizvodnja, dakle, uništava opoziciju između privatnog i javnog života, između pojedinca i društvenih potreba. Tehnologija, na taj način, uvodi nove oblike društvene kontrole i otuđenosti, stvarajući osnovne sličnosti u društvenom razvoju kapitalističkog i komunističkog društva. Te misli su potakle korifeja suvremene »neslužbene« marksističke misli, profesora Herberta Marcusa, da pokuša iznijeti analizu ove sociološke tendencije u knjizi *Jednodimenzionalni Čovjek*. Djelo je izašlo u engleskom originalu pod naslovom *One-dimensional Man*. Ovaj se prikaz bazira na izdanju Beacon Press, Boston, 1968. godine, te se svi citati odnose na to izdanje.

U prvom dijelu knjige, pod naslovom *Jednodimenzionalno društvo*, Marcuse analizira nove oblike društvene kontrole razvijenog tehniziranog društva kako Istoka tako i Zapada. Putem organizirane tehnološke baze stvara se totalitarno industrijsko društvo. Totalitarnost, naime, ne označava samo terorističku političku koordinaciju društva, nego i neterorističko ekonomsko-tehničko društveno ustrojstvo u kojem dominantni interesi određuju osobne i kolektivne potrebe. Suočavamo se s fenomenom racionalnosti iracionalne industrijske civilizacije: »njezina produktivnost i efikasnost, njezina sposobnost da proširi i intenzificira udobnost, da otpad učini potrebom, rušenje pretvori u građenje, razmjera do kojeg ta civilizacija pretvara svijet predmeta u produženje čovjekova uma i tijela, čine sam pojam otuđenja problematičnim« (str. 9). Društvena kontrola toliko postaje nutarnjim dijelom svakog čovjeka u procesu introjekcije — da se psihoanalitički izrazimo — da svaki intelektualni i emocionalni otpor izgleda neurotičan. Toliko individualnost postaje identificirana s predominantnim oznakama društvenog ambijenta da se više ne može govoriti o prilagođavanju, već »mimezi« (oponašanju) u identificiranju pojedinca s društvom. Ta identifikacija pojedinca i društva kao takvog nije privid, već stvarnost i tvori viši stupanj otuđenja.

Postvarenje guta subjekt otuđujući ga u jednodimenzionalnoj egzistenciji. »Postoji samo jedna dimenzija, i ona je posvuda i u svim oblicima. Tekovine napretka izmiču ideološkim optužbama kao i opravdanjima; pred njihovim sudom, »lažna svijest« njihove racionalnosti postaje istinska svijest« (str. 11). Ideologija ne iščezava, ona se pomiče u proces proizvodnje. Proizvodni aparat i roba ili usluge koje on proizvodi »plisiraju« ili nameću društveni sistem kao cjelinu. Indoktrinacija tog načina proizvodnje prestaje biti reklamom i postaje načinom života. Gubitak individualnosti i probuđenosti manifestira se pored ostalog i na hipnotskom usvajanju krilatice i definicija koje nam nameće propagandni aparat društva. Riječ ne označava ono što ona stvarno znači, ona ima onakve konotacije kakve nam nameće njezina propagandno usmjerena upotreba.

Tako npr. kad se spomene riječ »slobodan« (slobodni svijet, slobodna misao itd.) pojedinac obično pomišlja na sadržaj tog pojma na onaj način na koji se ta riječ nekritički utvuljuje u njegovu glavu od strane određenog

društvenog ambijenta. U društvu u kojem potrebe pojedinca nisu bile tako zadovoljene i manipulirane kao što su u suvremenom tehničarom društvu postojala je mogućnost kritičke distance u odnosu na ovako iskrivljene upotrebe određenih pojmova, i to upravo zbog raskoraka između ideoloških proklamacija i socijalne stvarnosti. Međutim, sposobnost da se manipulira i obuzda kritička mašta, koja je subverzivno djelovala na društvene institucije, postaje integralnim dijelom današnjeg društva. Pri ovome Marcuse ne distinguira komunističko od kapitalističkog društva upravo zbog toga što suvremena tehnološki razvijena socijalistička ili komunistička društva zadržavaju istu tehnološku racionalnost i proizvodni aparat usmjeren na manipuliranje i zadovoljenje potreba. Proces mehanizacije tehnološkog društva ruši unutarnji bastion osobne slobode, štoviše, čak i profesionalnu autonomnost radnika izraženu u svijesti pripadanja jednoj klasi. Tehnološka promjena koja eliminira stroj kao individualni proizvodni instrument čini se da baca sumnju na Marxovu koncepciju viška vrijednosti. Prema Marxu, naime, stroj nikada ne stvara vrijednost, već samo prenosi svoju vlastitu vrijednost na proizvod, dok višak vrijednosti ostaje kao rezultat eksploatacije radnika. Automacija kvalitetno mijenja odnos između mrtvog (prošlog) rada utjelovljenog u stroju i živog rada. Dolazimo do stadija kad se proizvodnja određuje strojem, a ne osobnim učinkom.

Dominacija u suvremenom tehnološki razvijenom društvu ne gubi svoj opresivni karakter time što se pretvara u administraciju. »Jer, u stvari, ni promjena u oslobađanju od napornog rada, ni sličnost težnja klase profesionalnih menagera, a ni jednakost u sferi potrošnje — ne mogu djelovati kao kompenzacija za činjenicu da odluke o životu i smrti, o osobnoj i nacionalnoj sigurnosti, padaju na onim mjestima na kojima de facto pojedinac nema nikakve efikasne kontrole. Robovi razvijene industrijske civilizacije sublimirani su robovi, ali ostaju i dalje robovi« (str. 32) zbog toga što ih suvremena tehnologija postvaruje. To ropstvo je to potpunije što je dobrovoljnije. Ako se pojedinac tako vješto manipulira da bude zadovoljan uslugama administrativnog aparata, ako se tako preduvjetuje da ti artikli zadovoljenja anesteziraju i misao, osjećaje, aspiracije, zbog čega onda jalovi revolt, zbog čega želja za individualnošću sa svim riskantnim posljedicama? Ta likvidacija nezadovoljne svijesti, buntovne mašte — kako ih je poznavala tzv. »dvo-dimenzionalna kultura« u kojoj je utopija bila budnom žuvaricom kritičnosti — nije uslijedila putem odbacivanja »kulturnih vrednota«, već putem njihovog potpunog pripajanja u poredak, pomoću njihova masovnog reproduciranja i prikazivanja. Materijalizacijom ideala, tehničarom društvu je u stanju da reducira sublimirane vrednote tzv. više kulture i da ih pretvori u dio materijalne kulture. U pred-tehnološkoj civilizaciji umjetnost je putem hotimičnog otuđenja, svojim stvaranjem idealiziranog, romantičnog svijeta, igrala ulogu svjesnog prevladavanja konkretnih povijesnih otuđenja — preko višeg nivoa posredovane alijenacije. Kultura je tim otuđenjem oslobađala stvarnost i ukazivala na izgubljene ili još neostvarene dimenzije čovjeka i društva. Danas, naprotiv, apsorbirajuća snaga društva ukida tu oslobađajuću dimenziju umjetnosti asimilirajući njezin antagonistički sadržaj. »Novi se totalitarizam očituje na području kulture upravo u usklađujućem pluralizmu, gdje najkontradiktornije istine bivaju prisiljene da miroljubivo koegzistiraju u ravnodušnosti« (str. 61). Oštrica umjetnosti, te snage »uzvišenog neprihvaćanja« datosti, pretvara se danas u reprodukciju te datosti, u diktat tzv. realističkog prikazivanja društvenih snaga. Umjetnost je time kastrirana. Ugrožena je sama izražajna mogućnost poezije da transcendirata datost. Mobilizacija svih sredstava u obrani ustaljenog poretka do te mjere koordinirala izražajne mogućnosti da svaka komunikacija transcendentnog (transcendentnog u smislu negacije sadašnjeg hic et nunc) sadržaja postaje nemoguća. Jeziva vizija nemogućnosti da se upotrijebi autentični, iskonski, nepostvareni jezik, postala je stvarnost. Takvom redukcijom i manipulacijom jezika i pojma mogu se svi nepoželjni problemi proglasiti za iluzorne, kao što to radi neopozitivizam i lingvistička analiza. Težnja za poniranjem u »smisao« stvarnosti može se formulirati kao traganje za smislom riječi, te postojeći sklop govornih mogućnosti i ustaljene forme ponašanja u behaviorističkom smislu mogu prividno pružiti dostatne kriterije za rješenja tih problema. Lišavanje

transcendirajuće dimenzije čovjeka manifestira se naročito u komercijalnoj manipulaciji seksualnosti uključivanjem reducirane libidinalne komponente u svijet proizvodnih artikala. Ova razvikana emancipacija i sloboda na seksualnom području ide usporedo s radikalnom deerotizacijom osobnog i društvenog ambijenta. Seksualnost se lišava svoje sveobuhvatne, sudbonosne dimenzije (sjetimo se da je npr. slučaj vanbračnog odnosa ranije uključivao rizik nove, sudbonosne dimenzije majčinstva, društvenih obligacija itd.) i postaje bezazlenom i pomalo neuzbudujućom igrom.

Karakteristična je, međutim, činjenica da se taj oblik socijalne patologije uzima kao konačni kriterij i mjerilo ispravnosti i normalnosti svake teorije i prakse i time dolazi do zaključka: da nema u stvari ničeg lošeg u takvoj sociologiji i psihologiji.

Drugi dio Marcusove knjige nazvan je *Jednodimenzionalna misao*. Negativna misao kao logika protesta predpostavlja identifikaciju osnovnih temelja epistemologije i etike. Ako čovjek želi da postupa u skladu s istinom, on mora biti u stanju da upozna stvarnost kakva jest. To opet ima za posljednicu ontološku utemeljenost istine i neistine, kako je to naučavala filozofija neposredne očiglednosti od grčkih početka do danas. Dosljedno tome, ako je istina stanje bitka isto toliko koliko i misli, a budući da je ova posljednja ontički utemeljena na bitku, pristup istini ostaje puka mogućnost sve dotle dok se istini misli ne pridruži i istinitost života. Temeljem ove načelne disocijacije između onoga što jest i onoga što mora biti, kao i zbog njihove zajedničke ontičke fundiranosti, kritička filozofska misao je u načelu transcendirajuća i apstraktna. Ona se ne identificira s empiričkom kontigentnosti, te je kao takva dio i garant razotuđenja u otuđenoj stvarnosti. Ona tu ulogu zadržava i dalje kao voditeljica ispravne prakse. Upravo u ovom naglašavanju trajne važnosti misli, njezine univerzalnosti, neoperacionalnog karaktera pojma, Marcuse se razlikuje od službenih marksističkih teoretičara.

Opisujući tehnološku racionalnost i logiku dominacije, Marcus u posudbenom poglavlju prikazuje povijesni prijelaz od negativne na pozitivnu misao. Vrijednost se lišava ontičkog temelja i poprima subjektivističko obilježje. Paradoksalno, u istom procesu disocijacije nestaje i objekt, objektivni svijet. Znanstvena stvarnost postaje idejnom stvarnošću. Svojstva određeno predmeta definiraju se u smislu odnosa tog predmeta prema drugim predmetima. Međutim, pojmovi kao što su »događaj«, »odnos«, »projekcija«, »mogućnost« primaju svoju objektivnost samo za subjekt. Marcuse ne tvrdi da filozofija suvremene fizike negira ili stavlja u pitanje stvarnost vanjskog svijeta, već da ona suspendira sud o tome što je u stvari realnost, odnosno, drži ovo pitanje beznačajnim i bez odgovora. Stvar za sebe poprima novo obličje od onoga što joj je Kant dao; ona postaje za suvremenog fizičara matematska struktura funkcija. Lišavanjem etike njezina ontičkog temelja i konačnom dematerijalizacijom stvarnosti, otvoren je put filozofskom instrumentalizmu u dominaciji čovjeka i društva preko dominacije prirode. Ta nesloboda gubi privid iracionalnosti ili političnosti, postaje podložnost tehničkom aparatu koji omogućava sve veću udobnost života putem podjarmjivanja prirode. Trijumf te pozitivne misli očituje se u »jednodimenzionalnoj« filozofiji neologizma, odnosno logičkog pozitivizma. Marcuse je osobito kritičan prema toj redukciji, tom osiromašenju misli i bitka. »Ovo radikalno prihvaćanje empirije narušava istu empiriju, jer je to glas osakaćenog, »apstraktnog« pojedinca, koji proživljava (i izražava) samo ono što mu je unaprijed dano« (str. 183). U tom kontekstu Marcuse se osvrće i na pitanje »metajezika«; termini pomoću kojih se analiziraju drugi termini moraju biti različiti od ovih zadnjih.

Utvrdivši, dakle, da su tehnološke tekovine suvremenog industrijaliziranog društva i efektivna manipulacija mentalne i materijalne proizvodnje pomakle locus mistifikacije. Marcuse ponovno naglašava, da se u suvremenom društvu ideologija utjelovljuje u samom procesu proizvodnje i da danas najefektivnije sredstvo mistifikacije i otuđenja nije iracionalnog već eminentno-iracionalnog karaktera.

Ni Marcuse, međutim, nije izbjeglo uzrečici: da je lakše biti analitičar nego sintetičar. Poput Marxa i mnogih drugih kritičkih sociologa, i on je jasniji u opisu onoga što bi trebalo biti.

Treći dio njegove knjige pod naslovom *Sanse alternative* predstavlja pokušaj konstrukcije razotudenog društva. Njegovi kriteriji povijesne racionalnosti, umjeravanja egzistencije nemaju uvjerljivost njegovih kritičkih analiza sadašnjeg društvenog stanja. Jedno je nedvojbeno: Mercuse ne zabacuje znanstveni, tehnološki napredak, već ga usmjeruje prema nad-utilitarističkim ciljevima, prema »umijeću življenja« iznad nužnosti i luksusa dominacije. Drugim riječima, usavršenje tehnološke stvarnosti predstavljalo bi preduvjet za nadilaženje te stvarnosti; zadržavanje tehničke baze kao preduvjeta osobnoj slobodi uz istodobno zabacivanje tehnološkog mentaliteta. »Taj tehnološki fetišizam se nedavno ispoljio pretežno kod marksističkih kritičara suvremenog industrijskog društva — ideje buduće svemogućnosti tehnološkog čovjeka, »tehnološkog erosa« i slično. Jezgra istine u takvim formulacijama zahtijeva kategoričko odbacivanje mistifikacije koju one izražavaju. Tehnika, kao sistem instrumenta, može potencirati slabost kao i jakost čovjeka. U sadašnjoj fazi, on je možda bespomoćniji u odnosu na svoje aparate negoli je to ikada prije bio« (str. 235). U post-tehnološkom društvu funkcija razuma bi bila funkcija organona »umijeća života«.

Marcuse završava svoju značajnu knjigu pozivom za redefiniciju potrebe u svjetlu potencirane potrebe za umjetnošću, intimnošću i socijalnošću. U međuvremenu, dužnost je svih onih izagnanika i »autsajdera« suvremenog društva da ne prihvate »pravila igre« svoje sredine. »Činjenica da oni počinju odbijati pravila igre može označavati početak kraja jednog razdoblja« (str. 257). Ništa ne ukazuje na to da će taj kraj biti dobar. »Drugi period barbarstva može biti karakteriziran nastavkom prevlasti civilizacije. Ali postoje mogućnosti da se u tom periodu povijesni ekstremi ponovno sretnu: najnaprednija svijest čovječanstva i njezina najizrabljenija snaga. To je tek puka mogućnost. Kritička teorija društva ne posjeduje pojam koji bi mogao premostiti jaz između sadašnjosti i budućnosti; bez ikakva obećanja i bez garancije za uspjeh, ta teorija ostaje negativnim kriterijem. Na taj način ona želi ostati vjerna onima koji bez ikakve nade dadoše i daju svoje živote zbog Velikog Neprihvaćanja... Samo zbog onih koji nemaju nade — nada nam je dana« (str. 257).

OBERAMMERGAU 1970.

Kalman Mesarić

Ista nevolja i strepnja koja danas kruži Azijom, Afrikom i Evropom poput sablasti i protiv koje se sada propagira higijena i cjepivo ponukala je starješinc općine malog alpskog mjesta na gornjem toku rijeke Ammer u Bavorskoj da se u svojoj bezizlaznoj nevolji obrate Bogu i da se zavjetuju: ako ih mine pošast kolere, održavat će u svom selu svake desete godine Pasijske igre. Bilo je to godine 1633. u doba bezumnih ratova između njemačkih knezova i vojvoda, izbornih knezova i zakneženih biskupa suverenih na svojim većim i manjih zemljišnim posjedima, doba onog tridesetgodišnjeg evropskog krvavog meteža kad je kuga opet jednom pokosila više ljudi od ubojitog oružja. Dolina Oberammergau čuvana visokim brdima očuvala se dugo i od te užasne pošasti. Na svim gorskim prijevovima bile su postavljene straže, nitko nije mogao prijeći na pogibeljno područje s onu stranu brda, na područje kuge. Ipak je jednom jedinom nesretniku uspjelo prokrijumčariti se bespućem u svoje selo da bi sa svojim proslavio neki god. Dvadeset i četiri sata nakon povratka bio je mrtav. Taj težak — ime mu je ostalo zabilježeno u kronikama Oberammergaua — donio je klicu bolesti u dolinu. Nakon tri tjedna oboljele su i umrle još 84 osobe.